

УДК 811.161.2'373,611

Денисовець І.В.

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

### ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПОНЯТТЯ «СЛОВОТВІРНА СИНОНІМІЯ» В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

**Анотація.** У статті проаналізовано основні підходи до витлумачення понять словотвірної синонімії і словотвірної варіантності в українському мовознавстві, вказано на безпідставність класифікації спільнокореневих синонімів як словотвірних варіантів. Розглянуто різні погляди вчених на словотвірну синонімію і запропоновано власне розуміння цього явища. У пропонуваному дослідженні визначено теоретичні засади словотвірної синонімії, принципи встановлення синонімії між афіксами. Окреслено межі синонімії рядів, утворених словотвірними суфіксами та префіксами. Встановлено особливості вияву синонімії спільно- та різнокорневих дериватів, основні закономірності формування синонімії зв'язків між похідними одиницями різної частиномовної належності.

**Ключові слова:** синонімія, словотвірна синонімія, дериватологія, словотвірний афікс, дериват.

Denysovets I.V.

Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University

### THEORETICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF CONCEPT “DERIVATIONAL SYNONYMY” IN UKRAINIAN DERIVATOLOGY

**Summary.** The article focuses on the analyses of the principal tendencies in the development of variation of word-formation nouns – names of man and bearer of state were determined. Variant and pseudovariant relations between nouns' word formation suffixes were differentiated. The results of the word-formation synonymy studies were viewed, the author introduces her own meaning of this linguistic phenomenon. In this work the theoretical fundamentals of word-formation synonymy, the principles of attribute of synonymy relationships between word-formation affixes were defined, the bounds of synonymy rows, created with word-formation suffixes and prefixes were described, the peculiarities of synonymy manifestations of jointly- and differently roots derivatives, the basic regularities of formation of synonymy relations between derivative unites of different parts of speech were discovered.

**Keywords:** synonymy, word-formation synonymy, derivative, word-formation affix, derivate.

**Постановка проблеми.** Комплексно вивчаючи синонімію традиційно вивчали на прикладі одиниць таких мовних рівнів, як лексичний, фразеологічний, морфологічний

та синтаксичний, серед яких у лінгвістичних дослідженнях найґрунтовніше в цьому плані опрацьований лексичний рівень. Тому насамперед, вживаючи термін «синоніми», маємо на увазі

лексичні синоніми. На сучасному етапі явище ж словотвірної синонімії вивчене ще не достатньо та відсутній послідовний опис історії його розвитку в українській дериватології. У процесі дослідження становлення поняття «словотвірна синонімія» потребує теоретичного осмислення думка про те, що дериваційні синоніми є проміжною ланкою між лексичною і словотвірною системами

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Теоретичні питання словотвірної синонімії та словотвірної варіантності на матеріалах українського іменника та прикметника порушували у своїх дослідженнях І.І. Ковалик, Г.Х. Щербатюк, Л.П. Дідківська, Л.О. Родніна, К.Г. Городенська, В.В. Грещук, Т.А. Івасишина, І.Т. Вербовська, Т.П. Вільчинська, І.Т. Кузьма та ін. Серед закордонних лінгвістів, які активно вивчали явище словотвірної синонімії, були: О.С. Ахманова, В.О. Гречко, В.В. Лопатін, Н.О. Лук'янова, В.М. Марков, Р.П. Рогожнікова, І.С. Улуханов.

З середини 50-х років ХХ ст. проблему словотвірної синонімії активно досліджують як проблему в контексті історичного словотворення, так і в синхронічних студіях. Одним із перших це питання порушив І.І. Ковалик. Словотвірними синонімами він уважав деривати з однаковою словотвірною основою, оформлені за допомогою різних словотворчих засобів [4, с. 21]. У його концепції основний тип становить суфіксальна синонімія. На думку мовознавця, різниця між лексичною синонімією і словотвірною суфіксальною синонімією полягає в тому, що в явищах лексичної синонімії постає низка спільно- або близькозначних слів з різними словотворчими елементами – основами і суфіксами, у словотвірних синонімії ж ряди наєвні слова із спільним значенням, але з різними словотворчими суфіксами при однакових словотвірних основах [4, с. 22].

Пізніше І.І. Ковалик розширив поняття словотвірної синонімії, додавши, що вона властива й для словотвірних компонентів похідних слів – афіксів (префіксів і суфіксів) та коренів. Це створило підґрунтя для виокремлення кореневих, суфіксальних та префіксальних словотвірних синоніміїв. У свою чергу, словотвірні афіксальні синоніми він визначив як ряди різнозвучних афіксів (суфіксів та префіксів) з однаковим (спільним) словотвірним значенням.

Л.О. Родніна, дослідивши словотвірну синонімію іменників, виокремила чотири типи лексико-семантичних відношень між спільнокореневими іменниками – назвами осіб за професією та видом діяльності: 1) лексичний паралелізм; 2) лексична варіантність; 3) лексична синонімія; 4) різні семантичні сфери [8, с. 12]. Термін лексичний паралелізм дослідниця пропонує використовувати для визначення семантичних відношень, за яких словотвірні синоніми, вживані найчастіше як рівнозначні, взаємозамінні в більшості контекстів та мають майже ту саму частоту використання [8, с. 9]. Проте Л.О. Родніна підкреслює, що це явище є тимчасовим, оскільки деривати не можуть бути довгий час рівнозначними.

Т.А. Івасишина у своїй дисертаційній праці «Синонімія словотворчих афіксів» уперше в українській дериватології ґрунтовно проаналізувала синонімію словотворчих суфіксів та префіксів іменників, прикметників і дієслів. Словотвірну

синонімію витлумачено як відношення між словотворчими афіксами, зокрема суфіксами та префіксами. Синонімії є ті афікси, що виражають спільне словотвірне значення, поєднуючись з твірною основою тієї самої частиномовної належності. Виявлені типи синонімії відношень між словотворчими афіксами дали змогу окреслити межі синонімії рядів, утворених іменниковими, прикметниковими та дієслівними словотворчими суфіксами та префіксами [3, с. 5].

Дослідниця Т.П. Вільчинська обстоює думку про те, що словотвірні синоніми – це деривати, а не афікси. Вона наголошує, що це – спільнокореневі похідні, які мають тотожні або близькі лексичні й словотвірні значення та утворені за допомогою однофункційних афіксів. Крім словотвірних синоніміїв, Т.П. Вільчинська виокремлює словотвірні варіанти, які, на її думку, також характеризуються лексичною і словотвірною семантикою компонентів і представлені спільнокореневими словами [2, с. 205]. Дериваційну варіантність дослідниця пов'язує з фонетичним варіюванням морфем.

Отже, словотвірні синоніми – це результат реалізації складних закономірних словотвірних процесів, в основі яких лежить синонімія словотворчих морфем, сполучувальні можливості твірної основи та словотворчого форманта.

**Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми.** Дискусійним у сучасному українському мовознавстві, зокрема дериватології, залишається питання про функціонування такого явища як словотвірна (дериваційна) синонімія. Воно неодноразово поставало предметом вивчення, і велика кількість виконаних студій свідчить про постійну його актуальність. Дослідники наголошують, що словотвірна синонімія – це один із найбільш продуктивних процесів у розвитку мови як динамічної системи і поповненні словникового складу. Проте потребує детальнішого витлумачення саме поняття «словотвірна (дериваційна) синонімія», у яке вчені почасти вкладають неоднаковий зміст, проблемними є також різні підходи до називання явищ: «словотвірні (дериваційні) синоніми», «словотворчі синоніми», «морфологічні синоніми», «дериваційно-морфологічні варіанти», «словотвірні (дериваційні) варіанти», «дублети», «паралельні похідні (утворення)», «спільнокореневі синоніми» тощо.

**Мета статті.** Головною метою пропонованої статті є висвітлення різновекторних поглядів на словотвірну синонімію та варіантність в українському мовознавстві й обґрунтувати власне розуміння цього явища. Для реалізації поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: з'ясувати шляхи становлення і розвитку окремих синонімії типів і можливості їхньої взаємодії, простежити типологію словотвірної синонімії на прикладі морфологічного і семантичного словотворення.

**Виклад основного матеріалу.** У процесі дослідження словотвірної синонімії особливої уваги заслуговує питання співвідношення і розмежування понять лексичної і словотвірної синонімії (В.М. Марков, В.В. Лопатін, І.С. Улуханов). Деякі мовознавці словотвірну синонімію визначають як різновид лексичної синонімії. Проте ми обстоюємо думку, що поняття лексичної синонімії є набагато ширшим, адже всі словотвірні

синоніми обов'язково є лексичними синонімами, але не кожен лексичний синонім є словотвірним.

Одним із найважливіших аспектів вивчення явища словотвірної синонімії є проблема розмежування словотвірних синонімів як самостійних дериватів і варіантів слів (О.С. Ахманова, В.В. Лопатін, В.М. Марков). Більшість авторів поділяють погляд, що словотвірні синоніми – це самостійні слова, а не варіанти одного й того ж слова.

Ще одним дискусійним аспектом у рамках вивчення означеного теоретичного поняття – це питання про співвідношення спільнокореневих слів-синонімів і словотвірних синонімів (Р.П. Рогожнікова, В.О. Гречко, Н.О. Лук'янова), яке було розв'язане на користь словотвірних синонімів. Термін «спільнокоренева синонімія» є не зовсім релевантним, оскільки два спільнокореневих синоніми, маючи один корінь, необов'язково є словотвірними синонімами, а, у свою чергу, корінь не є словотвірною категорією.

Окремі автори потрактовують словотвірну синонімію як синонімію словотворчих засобів, а не типів, звужуючи при цьому поняття словотвірних синонімів до розуміння їх як морфем-синонімів.

Вивчення дериваційної синонімії – це ще один крок до поєднання афіксоцентричного й основоцентричного підходу у вивченні словотвірних процесів. Проте дослідники по-різному розв'язують питання про словотвірні синоніми, дотримуючись протилежних думок щодо визначення специфіки словотвірної синонімії. Так, О.С. Ахманова виділяє фонетичні та морфологічні варіанти, до яких, на її думку, належать всі спільнокореневі слова з тотожними значеннями, а словотвірними синонімами вважає лише різнокореневі лексеми. За теорією вченої, межа синонімії проходить у словотвірних явищах: усі спільнокореневі утворення з тотожним значенням лишаються поза межею синонімії, а синонімічна система охоплює слова, семантичні зв'язки яких ґрунтуються на близькості значень. Проте сама авторка підкреслює складність й нечіткість такого підходу: внаслідок того, що різні афіксальні словотвірні морфеми мають різний ступінь лексико-семантичної самостійності, практично відрізнити різні слова-синоніми від різних словотвірних (морфологічних) варіантів одного слова виявляється часто нелегко, тим паче, що в мові безперервно відбуваються різноманітні процеси, які то приводять до семантичної диференціації варіантів одного й того ж слова та перетворенні їх у різні слова, то до стирання семантичних відмінностей і збігу первісно різних слів в одному слові [1, с. 215].

Надзвичайно раціональним є твердження О.І. Нечитайла, що спільнокореневі одиниці, навіть якщо вони ідентичні за своїм значенням, не можуть бути варіантами одного й того ж слова, бо утворені за допомогою деривації, тобто основного способу постання нових лексем [6, с. 20]. Спільнокореневі слова з однаковими значеннями є окремими, самостійними словами, що виникають завдяки наявності в мові паралельних (синонімії) словотворчих засобів. Р.П. Рогожнікова вважає, що збіг у значенні спільнокореневих слів, подібність їхнього зовнішнього вигляду наближають спільнокореневі слова до варіантів слів. Але відмінності в їхній морфологічній структурі, наявність словотворчих афіксів не да-

ють підстав уважати їх варіантами слів. Тобто наявність будь-якої відмінної словотворчої морфеми слугує ознакою різних слів, а не варіантів одного слова [7, с. 162].

І.І. Ковалик, уперше в українському мовознавстві обґрунтовуючи теорію дериваційних синонімів, причиною словотвірної синонімії визначив однофункційність словотворчих афіксів, синонімії яких виявляється тільки за умови поєднання з твірною основою чи з твірним словом. Суфікси ж, узяті самі по собі, без уваги на початкові основи, з якими вони з'єднуються, у багатьох випадках ще не є синонімійними. Ці суфікси набувають ознак синонімії у сполученні з початковими основами чи коренями [5, с. 57]. Результатом синонімії афіксів є словотвірні синоніми – ряди іменникових однозначних утворень з однаковою словотвірною основою, але різнозвучними суфіксами [5, с. 21–22]. Їх мовознавець класифікує за двома різновидами: 1) омоосновні (одноосновні), у яких до однакових твірних основ приєднуються різні щодо звукового складу суфікси, так звані дублети або триплети, пор.: *синяк* – *синець*; 2) гетероосновні, у яких відмінними є як твірні основи, так і словотворчі суфікси, напр.: *українець* – *поляк* [5, с. 58].

Оскільки синонімізуватися можуть будь-які двобічні мовні знаки, то синонімія навіть у меж-ах лише словотвірної системи – явище неоднорідне. Адже неоднорідними в плані вираження та змісту є й самі одиниці дериваційного рівня мови – словотвірні типи (дериватами) та афіксами. Внутрішнім наповненням словотвірної одиниці-конструкції – словотвірного типу – є словотвірне значення (узагальнене значення, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів, виражене за допомогою певної словотвірної форми). Внутрішню ж форму мінімальної словотворчої одиниці – афікса – становить словотвірна функція, яка виявляється при сполученні афікса із твірною основою. Синонімії відношення охоплюють префіксальні та суфіксальні деривати, напр.: *іменники*: *лад* → *безлад* // *історія* → *передісторія* // *праісторія*; *прикметники*: *моральний* → *аморальний* // *неморальний*; *солодкий* → *солодкуватий* // *солодкавий*; *дієслова*: *стояти* → *вистояти* // *протистояти*; *хитрий* → *хитрувати* // *хитрити*; *прислівники*: *сліпий* → *сліпо* // *сліпма*. Суфікси відзначаються значно вищим ступенем синонімії порівняно з префіксами.

У сучасній лінгвістиці словотвірні синоніми протиставляють передусім словотвірним варіантам. Поняття словотвірного варіанта в українській дериватології ґрунтується на дефініції варіанта, що означає видозміну мовної одиниці в певному аспекті (фонемному, морфемному, щодо місця наголосу, парадигми відмінювання, порядку слів), яка не порушує принцип її тотожності. Відповідно словотвірними варіантами треба вважати модифікації форми самого деривата в межах спільного словотвірного значення. Аналіз цих процесів демонструє, що почасти, на думку авторів, такі утворення належать до спільнокореневих слів з тотожним лексичним і словотвірним значенням, але з різними словотворчими афіксами, пор.: *лимоновий* і *лимонний*, *вівчарювати* і *вівчарити*, тобто ті деривати, що є результатом паралельних словотвірних актів

на основі тієї самої твірної основи. По суті, словотвірні варіанти ототожнено з одним із різновидів словотвірних синонімів – спільнокореневих слів з різними словотвірними афіксами, що повністю збігається за своїми словотвірними та лексичними значеннями.

**Висновки і пропозиції.** Отже, у сучасній українській дериватології паралельно функціонує й обстоюється багато протилежних поглядів щодо визначення, статусу, класифікації словотвірних синонімів, а також причин їхньої появи. Учення про словотвірну синонімію розвивається в таких основних напрямках, зокрема: уживання терміна словотвірні синоніми на позначення дериватів з однофункційними афіксами і визначення їх або як окремих слів, або як форм того самого слова; визначення дворівневого характеру словотвірної синонімії (на рівні афіксів та дериватів). Явище синонімії пронизує більшість

мовних підсистем, але поняття «синоніми» на різних рівнях мовної системи нетотожне. Ми трактуємо словотвірну синонімію як результат зближення словотвірних типів, які характеризуються ідентичними словотвірними зв'язками, тотожним словотвірним значенням і різними словотвірними засобами. Усі спільнокореневі іменники з тотожним та близьким значенням поділяємо на дві групи: 1) словотвірні синоніми, що постали внаслідок приєднання до тієї самої твірної основи різних спільнофункційних словотвірних афіксів; 2) словотвірні варіанти, що розрізняються видозміною словотвірчого афікса, але такою, що не порушує принцип тотожності слова. Словотвірні синоніми значно переважають над словотвірними варіантами, ґрунтовне вивчення яких в українському мовознавстві становить перспективний напрям дослідження в контексті окресленої проблеми.

### Список літератури:

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва : Учпедгез, 1957. 295 с.
2. Вільчинська Т.П. Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність (на прикладі назв осіб). *Південний архів (філологічні науки) : зб. наук. праць*. 2002. Вип. XIV. С. 203–206.
3. Івасишина Т.А. Синонімія словотвірних афіксів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1999. 20 с.
4. Ковалик І.І. Питання словотвірної омонімії в сфері іменників слов'янських мов. *Питання слов'янознавства. Матеріали I і II республіканських славістичних конференцій*. Львів, 1962. С. 5–32.
5. Ковалик І.І. Синонімія і омонімія в межах словотворення. Доповіді та повідомлення Львівського держ. ун-ту. 1957. Вип. 7. Ч. I. С. 57–59.
6. Нечитайло О.І. Синонімія в лексикографії. Київ : Наукова думка, 1987. 131 с.
7. Рогожникова Р.П. Соотношение вариантов слов, однокорневых слов и синонимов. *Лексическая синонимия*. Москва : Наука, 1967. С. 151–163.
8. Роднина Л.О. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.661. АН УССР. Київ, 1970. 27 с.